

ЗМІСТ І СКЛАДОВІ ТОЛЕРАНТНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

У статті подано теоретичний аналіз поняття «толерантність», розглянуто авторські підходи до компонентів, критеріїв, рівнів сформованості, видів толерантності тощо.

Ключові слова: толерантність, особистість, міжособистісні взаємини.

Постановка проблеми

Протягом останніх років проблема толерантності все частіше стає предметом дослідження. Аналіз психологічної літератури показав, що вона знайшла відображення в роботах, присвячених з'ясуванню сутності терпимості та толерантності в онтології суспільної свідомості й самосвідомості, місця толерантності у процесі набуття особистісної цілісності, проблеми міжетнічної толерантності, толерантності як категорії взаємин, толерантності як особистісної риси, комунікативної толерантності, толерантності як етико-психологічної проблеми у діяльності педагогічних працівників вищих навчальних закладів [12]. Саме тому існують численні підходи до визначення суті поняття «толерантність», її детермінант, компонентів, критеріїв та видів. Відповідно, метою цієї статті є теоретичний аналіз поняття «толерантність».

Виклад основного матеріалу

Відповідно до Декларації принципів толерантності, схваленої Генеральною конференцією ЮНЕСКО (1995), «...толерантність означає поважання, сприйняття та розуміння багатого різноманіття культур нашого світу, форм самовираження та самовиявлення людської особистості...» [8].

Найоптимальніші визначення дослідників наведено нижче, завдяки проведеному нами теоретичному аналізу. Отже, як стверджує Н. Асташова, *толерантність* є ніщо інше, як «...шанобливе ставлення до чужої думки, оцінка вчинків і поведінки інших людей, готовність до розуміння і співробітництва у вирішенні питань міжособистісної, групової та міжнаціональної взаємодії» [14].

У цьому аспекті досить змістовним по своїй суті є погляд О. Асмолова: «Толерантність являє собою норму цивілізованого компромісу між конкуруючими культурами і готовність до прийняття іншої логіки та поглядів, виступає як умова збереження різноманітності, історичного права на відмінність, несхожість...» [2].

Дещо інакше, проте, у цьому ж контексті тлумачить толерантність І. Гриншпун, який зводить толерантність до «...здатності до збереження, саморегуляції при фруструючих впливах середовища, а також здатності до неагресивної поведінки щодо іншої людини на основі відкритості у відносній незалежності від дій іншого» [14].

Психологічний зміст толерантності найповніше відображено в Англо-російському психологічному словнику: «...придбана стійкість; стійкість до невизначеності; етнічна стійкість; межа стійкості (витривалості людини); стійкість до стресу; стійкість до конфлікту; стійкість до поведінкових відхилень» [3].

А ось предметом толерантності, на думку І. Дзялошинського, є та характеристика особистості, соціальної групи або іншого об'єднання людей, яка може бути полем узгодження інтересів, взаєморозуміння, пошуку компромісів [9].

Загалом, слід зазначити широке розмаїття авторських підходів до визначення детермінант толерантності, структурних компонентів, меж та факторів формування толерантності. Розглянемо деякі з них.

Розглядаючи феномен толерантності, Г. Бардієр стверджує, що *суб'єкти* толерантності — це суб'єкти основних видів людської діяльності (спілкування, пізнання, праці та ціннісно-орієнтаційної діяльності), що задає соціальний контекст значущості відмінностей, а *об'єкти* толерантності — це носії відмінностей (ситуації, люди) [4].

І. Дзялошинський, досліджуючи проблему толерантності, виділяє такі її *суб'єкти*: особистості, соціальні групи, суспільні інститути [9].

Залежно від суб'єктів виділяють два *типи* толерантності: особистісний та груповий.

Особистісний вимір толерантності включає в себе систему, в якій основне місце займають повага

людини як такої, цінність прав і свобод людини та рівноправності людей стосовно вибору життєвої позиції, світогляду, цінність відповідальності за власне життя та визнання такої за кожною людиною. Особистісний початок щодо всіх інших компонентів можна розглядати як «системо-утворюючий фактор», який зумовлює і об'єднує дію всіх інших психологічних складових толерантності.

Суть *міжособистісної* толерантності — у свідомому і ціннісно осмисленому особистісному виборі, згідно з яким людина, маючи власну думку, світогляд, поважає і визнає право іншого сприймати і мислити інакше, а також готова розуміти і враховувати інші точки зору [1].

На рівні групи толерантність виконує такі *функції*:

1) запобігає міжгруповим і внутрішньогруповим конфліктам, що сприяє формуванню та підтримці стабільності групи;

2) створює імідж стабільної і згуртованої групи, що забезпечує більш продуктивний взаємозв'язок із державними структурами, соціальними групами і організаціями [15].

Основний *механізм* толерантності може розглядатися як психічна і психологічна реакція на суб'єктивно несприятливу ситуацію. У разі інтолерантного реагування, суб'єкт демонструє спонтанну поведінкову реакцію, головною функцією якої — задоволення частіше неусвідомлюваних фрустрованих потреб (завичай пов'язаних із несвідомим внутрішньо-особистісним конфліктом) [11]. Взагалі, психологічні *механізми* толерантності (інтолерантності) тісно пов'язані з механізмами усвідомлення, самопізнання і суб'єктивного тлумачення; з переживаннями збереження або загрози руйнування ідентичності; з особистісним і груповим самовизначенням; з нормативним і ціннісно-орієнтаційним регулюванням поведінки [4].

Стосовно *рівня сформованості* толерантності, то виокремлюють високий, середній та низький її рівні. *Високий* (активний) рівень характеризується тим, що людина має глибоко усвідомлені знання про сутність поняття «толерантність», завжди готова до діалогу, співробітництва та позитивної взаємодії з представниками різних груп при збереженні власної ідентичності, має сформоване стійке ціннісне ставлення до себе, інших, Батьківщини, людства, природи, її толерантність переходить в осмислену необхідність і потребу. *Середній* (активно-ситуативний) визначається тим, що знання про толерантність досить повні, але глибоко не усвідомлені; людина не завжди готова до діалогу, співробітництва та позитивного взаємозв'язку; ціннісне ставлення до себе та інших сформовано фрагментарно. *Низький* (пасивний) рівень засвідчує, що знання про сутність толерантності поверхневі або зовсім відсутні; рівень характеризується пасивністю, небажанням взаємодіяти, інколи проявляються ознаки інтолерантності, ціннісне ставлення до інших не сформовано. Такі діти не виявляють турботи про своїх близьких, а тим більше про інших людей [6].

Розглядаючи рівні сформованості толерантності варто звернути увагу й на те, що залежно від *ступеня усвідомлення* толерантність буває неусвідомлювана, усвідомлювана, декларована [4].

Відповідно, виокремлюють три *рівні прояву* толерантності: диспозиційний, рефлексивний та поведінковий.

Перший — *диспозиційний* — це рівень фундаментальних базових установок, сформованих на основі ціннісно-сислової системи особистості, включаючи систему стосунків зі світом та іншими людьми. Можна сказати, що «система відносин особистості, представлена в її інтерпретаційних схемах і практичних способах взаємодії з іншими, є фундаментальною детермінантою спрямованості, якості, сили, вибірковості, ситуативності або обмеженості прояву толерантності у міжособистісному спілкуванні».

Другий рівень — *рефлексивний* — являє собою сферу безпосереднього інтрапсихологічного реагування на зовнішню ситуацію «тут і зараз». Цей рівень включає шари як несвідомих установок, когніцій, стереотипів тощо, які опосередковують як рефлексію, так і сферу усвідомлення, рефлексивні процеси. Саме на цьому рівні відбувається процес соціальної перцепції, що постає як один із феноменальних проявів толерантного (інтолерантного) сприйняття партнера у спілкуванні.

Третій — *поведінковий*. На цьому рівні відбуваються безпосередні акти толерантного реагування в різних поведінкових формах, наприклад, у формі критичного діалогу, впевненої поведінки, що ґрунтується на здатності відстоювати свою точку зору і досягати мети, поважаючи партнера і не псуєчи стосунків з ним, в різноманітних проявах кооперативного взаємозв'язку [11].

Одним з найпоширеніших класифікаційних *критеріїв* розрізнення *проявів* толерантності, на думку Г. Бардієр, є її позитивність/негативність (толерантність/інтолерантність). Інший, не менш важливий, критерій — двоспрямованість негативного процесу (пряма або інвертована толерантність) [4].

Відома дослідниця феномену толерантності Г. Солдатова виокремлює чотири основні *ракурси* толерантності: психологічну стійкість; систему позитивних установок; сукупність індивідуальних якостей; систему особистісних і групових цінностей. Цікавим є її погляд на *критерії толерантності*, як-от: рівність; взаємоповага, терпиме ставлення до різних груп; рівні можливості для участі в політичному житті всіх членів суспільства; свобода віросповідання; співпраця і солідарність у вирішенні загальних проблем; позитивна лексика тощо [13].

С. Щеколдіна також виділяє *критерії і показники* толерантності людини. До них вона відносить: соціальну активність (готовність до взаємодії в різних соціальних ситуаціях з метою досягнення поставлених цілей і побудови конструктивних відносин у суспільстві), мобільність поведінки (здатність до швидкої зміни стратегії та тактики з урахуванням складних обставин), дивергентність поведінки (здатність нестандартно вирішувати звичайні проблеми, завдання, орієнтацію на пошук кількох варіантів рішення), емпатію (адекватне уявлення про те, що відбувається у внутрішньому світі людини) і стійкість особистості (сформованість соціально-моральних мотивів поведінки особистості в процесі взаємозв'язку з людьми інших етнічних і соціальних спільнот) [15].

Аналізуючи толерантність з точки зору соціальних установок, знань, якісних рис та інструментальних умінь, О. Грива *критеріями* її визначає такі інтегративні характеристики особистості, як терпимість, емпатійність, комунікативність, емоційну стабільність, соціальну активність, достатній рівень культури та освіти, достатній рівень розвитку мислення [7].

Досліджуючи зв'язок толерантності з іншими психологічними поняттями, С. Бондарєва виокремлює такі *категорії*: звичку, установку, потреби, мотивацію, сенс життя, різницю, заборону, приналежність, ієрархію, авторитет, поняття нестачі, протиріччя, почуття власної гідності, провокацію, фанатизм, архетипи, еталони, знакові системи [5].

Розглядаючи толерантність, деякі дослідники виділяють два її *аспекти*: *внутрішній* (інтрапсихологічний), що включає установки та очікування, і *зовнішній* (інтерпсихологічний), який реалізується у вольових актах людини щодо інших людей. Коли говорять про інтрапсихологічний аспект толерантності, то мається на увазі толерантність до чого-небудь, і частіше над усе використовується термін «толерантна свідомість». Головною ж ознакою інтерпсихологічної толерантності є те, що вона реалізується при взаємозв'язку з іншими людьми [7].

Розкриваючи зміст поняття «толерантності» також слід розглянути *структуру* толерантності та її складові.

Г. Бардієр вважає, що в структурному плані толерантність може бути описана за допомогою схеми, яка включає три основні *компоненти*: *афективний* (емоційні реакції, переживання, почуття), *когнітивний* (знання, судження, думки), *конативний* (дії, наміри, поведінка) [4].

О. Грива виокремлює такі *складові*: когнітивну, аксіологічну, інструментальну та якісну. *Когнітивна* — це те, що людина знає, усвідомлює, чим свідомо оперує: знання про історію і культуру народів світу, регіону проживання цієї людини; основи релігійних знань; ґендерні, вікові, етнічні та інші соціальні особливості представників різних груп; процеси, які характеризують сучасність: глобалізація, підвищена конфліктність світу, криза соціуму тощо. *Аксіологічна* складова — ціннісні установки на: цінність особистості і культури як соціального феномена; паритетні, шанобливі взаємини; соціальну відповідальність за свої слова і вчинки; подолання стереотипів, упереджень, агресії. *Інструментальна* складова забезпечує вміння особистості: спілкуватися з представниками інших культур, соціальних груп; вступати в контакт, взаємодіяти з іншими людьми і групами; здійснювати комунікації; діяти в умовах полікультурного світу, в умовах гетерогенних груп; полікультурно мислити; здійснювати саморегуляцію. *Якісна* складова, що регламентує якості особистості: терпіння; відсутність тривожності; емпатійність; критичність мислення; когнітивну складність; соціальну гнучкість; соціальну перцепцію; емоційну стабільність; самостійність; позитивну самооцінку [7].

Для опису толерантності використовується ще й така тріада *компонентів*: когнітивний, емоційний і поведінковий. Толерантність у *когнітивному* вимірі полягає в усвідомленні та сприйнятті людиною складнощів, багатомірності життєвої реальності та варіативності її сприйняття, розуміння та оцінювання різними людьми, а також відносності, неповноти і суб'єктивності власних уявлень і своєї картини світу. Толерантність в *емоційному* вимірі виявляється, перш за все, в здатності до емпатії. Встановлення емоційного контакту між співрозмовниками сприяє створенню більш довірливої і безпечної атмосфери спілкування, і таким чином знижує напруженість і можливість загострення стосунків, конфронтації і суперництва. До *поведінкової* толерантності належить велика кількість конкретних умінь та здібностей, серед яких можна виокремити: готовність до толерантного ставлення до висловлювань інших, відстоювання власної позиції, вміння домовлятися, досягати компромісу, толерантна поведінка в напружених ситуаціях тощо [1].

Дослідники О. Орлов та О. Шапіро диференціюють розуміння феномена толерантності, до складу якого належать: *природна* толерантність — відвертість, допитливість, довірливість — властива маленькій дитині, асоціюється з якостями її *Я* (толерантність типу *A*); *моральна* толерантність — терпимість, асоційована з особистістю (зовнішнім *Я* людини), тобто (толерантність типу *B*); *етична* толерантність — сприйняття, довіра, асоційована з сутністю або внутрішнім *Я* людини (толерантність типу *B*). Зупинимось на цих типах толерантності докладніше.

Толерантність типу A — це природне і безумовне сприйняття іншої людини, ставлення до неї як до самодостатньої і самоцінної суті. Така толерантність має місце в житті маленької дитини, у якій процес становлення особистості (процес персоналізації) ще не привів до розщеплення індивідуального і соціального досвіду, до існування відокремлених планів поведінки і переживання тощо.

Толерантність типу B є похідною процесу персоналізації і, в тій чи іншій мірі, властива більшості дорослих людей. Толерантна особистість прагне стримуватися, використовуючи механізми психологічних захистів. Однак вона приховує власну нетерпимість — наростаюче напруження, невисловлену незгоду, пригнічену агресію. Можна стверджувати, що толерантність типу *B*, по суті справи, є несправжня, часткова, видима, умовна, штучна.

Толерантність типу B побудована на сприйнятті людиною як оточення, так і самої себе, на взаємозв'язку із зовнішнім та внутрішнім світом в діалогічній манері. Це справжня, зріла, справді позитивна толерантність, заснована на повнішому усвідомленні та сприйнятті людиною реальності. Така толерантність виявляється у міжособистісному спілкуванні персоналізованої особистості, в структурі якої еліміновані персональний та тіньовий компоненти, тоді як прояви сутності, навпаки, гранично виражені [11].

Спираючись на стандартний перелік змінних соціологічного аналізу М. Мацковський виокремлює такі *сфери толерантності*: *гендерну* — неупереджене ставлення до представників іншої статі; *вікову* — неупередженість, пов'язану з віком; *освітню* — терпиме ставлення до висловлювань і поведінки людей з нижчим рівнем освіти; *міжнаціональну* — ставлення до представників різних націй, здатність не перекладати недоліки і негативні дії окремих представників національності на інших людей; *расову* — відсутність упереджень до представників іншої раси; *релігійну* — ставлення до різних конфесій, релігій, особливостей літургії тощо з боку невіруючих, представників різних конфесійних груп; *географічну* — неупередженість до жителів невеликих міст або провінційних містечок, сіл та інших регіонів з боку столичних жителів і навпаки; *міжкласову* — терпиме ставлення до представників різних майнових верств; *фізіологічну* — ставлення до хворих, інвалідів, фізично неповноцінних тощо; *політичну* — ставлення до діяльності різних партій і об'єднань, висловлювань їх членів тощо; *сексуально-орієнтаційну* — неупередженість до осіб з нетрадиційною сексуальною орієнтацією; *маргінальну* — ставлення до осіб без певного місця проживання, наркоманів, п'яниць тощо [10].

У своїх дослідженнях С. Щеколдіна виокремлює кілька *рівнів* толерантності: *цивілізаційний* (відсутність насильства в контактах різних культур і цивілізацій); *міжнародний* (умови співпраці та мирного співіснування держав незалежно від їх величини, економічного розвитку, етнічної та релігійної приналежності їх населення); *етнічний* (терпимість до чужих способу життя та звичаїв, традицій, думок, ідей); *соціальний* (партнерська взаємодія між різними соціальними верствами суспільства, його владними структурами, коли визнається необхідність такого співробітництва і повага до позицій сторін) та *індивідуальний* (повага до

іншої особи, розуміння того, що існують погляди, відмінні від власних) [15].

Висновки

Підбиваючи підсумки нашого дослідження, слід зазначити, що проблема толерантності є досить актуальною для сучасної психології, оскільки розглядає механізми ставлення людини до різних подій, переконань, думок, які не збігаються з її власними позиціями. На нашу думку, найсприятливішим щодо психологічного змісту є тлумачення толерантності як особистісної якості, що забезпечує людині комфортне спілкування з людьми, які мають протилежні погляди, думки, переконання, тобто без супротиву сприймати їхні думки, погляди та вчинки, які не є асоціальними за своєю природою.

У структурі толерантності можна виокремити такі складові: а) когнітивну (містить знання людини, якими вона свідомо оперує; гендерні, вікові, етнічні та інші соціальні особливості представників різних груп; процеси, які характеризують сучасність тощо); б) аксіологічну (цінність особистості; паритетні, шанобливі взаємини; соціальну відповідальність за свої слова і вчинки; подолання стереотипів, упереджень, агресії); в) інструментальну (забезпечує особистості вміння взаємодіяти з іншими людьми і групами; здійснювати саморегуляцію); г) якісну (регламентує якості особистості: терпіння, відсутність тривожності, емпатійності; критичність мислення; соціальну гнучкість; емоційну стабільність; позитивну самооцінку тощо).

Дослідження показують, що толерантність — явище багаторівневе, проявляється в різних формах та може бути зумовлюватися будь-якими психологічними якостями особистості. Толерантність є важливою умовою для пошуку компромісів у міжособистісних та міжгрупових взаєминах. А формування та актуалізація толерантної свідомості індивіда та суспільства є необхідністю та гарантом розвитку сучасного суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алексеева Е.В. Психологические основы толерантности учителя / Е.В. Алексеева, С.Л. Братченко // Монологи об учителе. — СПб. : СПбАППО, 2003. — С. 165–172.
2. Асмолов А.Г. О смыслах понятия «толерантность» / А.Г. Асмолов, Г.У. Солдатова, Л.А. Шайгерова // Век толерантности : науч.-публицистический вестник. — М. : МГУ, 2001. — С. 8–18.
3. Асмолов А.Г. Толерантность: от утопии к реальности / А.Г. Асмолов // На пути к толерантному сознанию. — М. : Смысл, 2000. — 255 с.
4. Бардиер Г.Л. Социальная психология толерантности / Г.Л. Бардиер. — СПб. : Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2005. — 120 с.
5. Бондарева С.К. Толерантность. Введение в проблему / С.К. Бондарева, Д.В. Колесов. — М. : Изд-во Московского психолого-социального ин-та, 2003. — 239 с.
6. Волошина О.В. Педагогічні умови виховання толерантності у підлітків старшого віку в поза-класній роботі : автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. пед. наук : спец. 13.00.07 / О.В. Волошина. — Херсон, 2007. — 20 с.
7. Грива О.А. Толерантність молоді у полікультурному середовищі : монографія / О.А. Грива. — К. : Вид-во Нац. пед. ун-ту ім. М.П. Драгоманова, 2007. — 275 с.
8. Декларації принципів толерантності // Педагогіка толерантності. — 1999. — № 3/4. — С. 175–179.
9. Дзялошинский И.М. Культура, журналистика, толерантность / И.М. Дзялошинский // Диагностика толерантности в средствах массовой информации. — М., 2002. — С. 40–41.
10. Мацковский М.С. Толерантность как объект социологического исследования / М.С. Мацковский // Межкультурный диалог: исследования и практика; под ред. Г.У. Солдатовой, Т.Ю. Прокофьевой, Т.А. Лютой. — М. : Центр СМИ МГУ им. М.В. Ломоносова, 2004. — С. 143.
11. Миракян З.Х. Проблема толерантности в межличностном общении / З.Х. Миракян. — Режим доступа:
http://www.pglu.ru/lib/publications/University_Reading/2009/VI/uch_2009_VI_00016.pdf
12. Орлов А.Б. Психология толерантности: проблемы и перспективы / А.Б. Орлов, А.З. Шапиро // Вопросы психологии. — 2006. — № 3.
13. Скок А.Г. Комунікативна толерантність викладача вищого навчального закладу / А.Г. Скок // Актуальні проблеми психології. — К. : Ін-т психології ім. Г.С. Костюка, 2005. — Т. 1. — Ч. 15. — С. 113–117.

14. Солдатова Г.У. Жить в мире с собой и другими: тренинг толерантности для подростков / Г.У. Солдатова, Л.А. Шайгерова, О.Д. Шарова. — М. : Генезис, 2001 — 112 с.

15. Толерантное сознание и формирование толерантных отношений (теория и практика) : сб. науч.-методических статей. — М. : Изд-во Московского психолого-социального ин-та; Воронеж : Изд-во НПО «МОДЭК», 2003. — 368 с.

16. Щеколдина С.Д. Тренинг толерантности / С.Д. Щеколдина. — М. : Ось-89, 2004. — 80 с.

Бидонько И.В.

СОДЕРЖАНИЕ И СОСТАВЛЯЮЩИЕ ТОЛЕРАНТНОСТИ ЛИЧНОСТИ

В статье представлен теоретический анализ понятия «толерантность», рассмотрены авторские подходы относительно компонентов, критериев, уровней сформированности, видов толерантности и т.п.

Ключевые слова: толерантность, личность, межличностные отношения.

Bidon'ko I.V.

CONTENT AND COMPONENTS OF PERSONALITY TOLERANCE

The article is devoted to the theoretical analysis of the concept «tolerance», the description of the components, criteria, types, formation levels of tolerance, etc is given.

Key words: tolerance, personality, interpersonal attitudes.